

بررسی تطبیقی تکنیک جووک‌کاری و خاتم‌کاری در صندوق قبر شاه اسماعیل اول صفوی

زینب مرادیان قوجه بگلو^{۱*}

۱. کارشناس ارشد هنر اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران

ولی جوادی آذر^{۲*}

۲. عضو هیئت علمی رشته هنر اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران

امید شیخ بگلو^{۳**}

۳. کارشناس ارشد هنر اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۸/۶
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۲۲
صفحه ۱۰۸-۱۳۱

چکیده:

بیان مسئله: آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی از بناهای باشکوه به‌جامانده، دوران ایلخانی و تیموری است که یکی از مجموعه‌های مهم موزه‌ای و تاریخی ایران می‌باشد. این مجموعه موزه‌ای رشته‌های مختلف هنری را در خود داراست. از جلوه‌های هنر و زیبایی، آثار چوبی بسیار باارزشی است که با انواع متنوعی از فنون اجرایی از جمله خاتم و جووک اجرا شده‌اند. صندوق قبر شاه اسماعیل نیز یکی از نفیس‌ترین آثار چوبی است که فنون اجرائی مختلفی در آن مشاهده می‌شود. پژوهش حاضر به بررسی و تطبیق نقش‌مایه‌ها و نحوه اجرای تکنیک جووک و خاتم در صندوق قبر مذکور می‌پردازد.

هدف مقاله: این پژوهش معرفی و تطبیق نقش‌مایه‌ها و روش ساخت خاتم و جووک باتوجه‌به صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی بوده، تا از این طریق به شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود بین این دو تکنیک دست یافت.

سؤال مقاله: چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی بین نقش‌مایه‌ها و روش ساخت خاتم و جووک بر روی این صندوق وجود دارد؟

روش تحقیق: برای انجام این پژوهش روش تحقیق به‌صورت توصیفی-تحلیلی نقوش خاتم و جووک بوده و پژوهش از نوع تحقیقات کیفی با رویکرد تطبیقی می‌باشد. بخش اصلی این پروژه بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی مشاهده نقوش و عکاسی صورت‌گرفته است.

نتیجه‌گیری: نتایج حاکی از آن است که این نقوش به لحاظ طرح به یکدیگر شباهت داشته و تا حدودی به هم نزدیک هستند ولی در نوع قامه‌بندی و تنوع اشکال به‌کاررفته در جووک به‌مراتب بیشتر از خاتم می‌باشد. آثار تاریخی به‌جامانده از دوره‌های مختلف این مسئله را بیان می‌دارد که نمونه آن در صندوق قبر شاه اسماعیل مشاهده می‌شود که خاتم‌ها اکثراً به روش گل‌بندی اجرا شده‌اند ولی برای تکنیک جووک محدودیتی در اجرا و نقش وجود ندارد. تکنیک جووک به لحاظ کارکرد نسبت به خاتم علاوه بر رویه کار، در گره‌چینی‌ها نیز با دقت بسیار بالا انجام شده که تاکنون نمونه شبیه به آن نیز دیده نشده است.

واژگان کلیدی: صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی، خاتم‌کاری، جووک، قامه‌بندی، روش ساخت.

* Z.moradian@tabriziau.ac.ir
** javadiazar@tabriziau.ac.ir
*** o_baglo@tabriziau.ac.ir

Article Research Original

doi 10.30508/FHJA.2021.521842.1049

A comparative study of Jovak and inlay's technique in the tomb of Shah Esmaeel Safavi

Zeynab Moradiyan Gojehbaglo*¹

1. M. A. of Islamic Art, Faculty of Islamic Arts, Islamic Art University, Tabriz, IranVali Javadi Azar**²

2. Instructor and Faculty Member, Faculty of Islamic Arts, Islamic Art University, Tabriz, IranOmid Shikhbaglo***³

3. M. A. of Islamic Art, Faculty of Islamic Arts, Islamic Art University, Tabriz, Iran

Received: 27/10/2020

Accepted: 10/2/2021

Page 109-131

Abstract:

The shrine of Sheikh Safi al-Din Ardabili is one of the magnificent monuments left from the patriarchal and Timurid eras, which is one of the most important museum and historical collections in Iran. This collection contains museums of different art disciplines. Among the manifestations of art and beauty are very valuable wooden works that have been executed with a variety of executive techniques, including Inlay and Jovak. The tomb of Shah Ismail Safavid, the founder of the Shiite national government of Iran, is located in a part of the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili, which was built during the reign of Shah Abbas I with special architectural arrays and decorations. The tomb of King Ismail is also one of the most exquisite wooden works in which various execution techniques can be seen. This very beautiful box that is on his grave is decorated with various artistic techniques such as: mosaic, embossing, embroidery, embroidery, knitting, inlay, wood painting, jovak decoration ... are observed. The present study investigates and adapts the themes and how to perform the jovak and inlay technique in the mentioned tomb fund.

Inlay artists create regular polygons by combining colored wood, metal, and bone. inlay is the generator of knots and in principle, inlay can be called a kind of king knot. Inlaying is done by cutting, polishing the raw materials and putting them together according to a geometric design by gluing and tying them with thread. Finally, it forms the inlay frame. After framing, the cutting is done. Obtain a layer from the cross section of the stem. But Jovak is a work of art made entirely of wood, to which no materials are added until the end of the work, and various geometric shapes are used in it, and in addition to the procedure, in addition to the work procedure, it is also used in the main coil. In addition to the type of materials used, these two techniques are different in terms of performance variety, dimensions, etc., while in most studies conducted on this tombstone, no mention has been made of this technique. For this reason, this study tries to study these two techniques on the tomb of Shah Ismail according to the definitions

شماره دوم
پاییز ۱۳۹۹

and the type of work method of inlay and Jovak. Also, in Jovak technique, the variety of patterns and regular geometric shapes has been much more than inlay, and that inlay technique can be considered as a subset of Jovak technique. The research method is descriptive-analytical inlay and Jovak designs and the research is a qualitative research with a comparative approach. The main part of this project is based on library and field studies, observation of patterns and photography. These techniques, which are now forgotten art, the authors try to preserve this Iranian-Islamic art with the aim of identifying these techniques and introducing them in the contemporary era, to achieve which we first analyze the patterns and Then they are matched with each other. In this article, by comparing the designs of inlay and Jovak, the question will be answered to what extent the designs of these two techniques are different or similar to each other. The question raised in this research is what are the differences and similarities between the themes and the method of making inlay and Jovak on this box. The results indicate that these designs are similar in terms of design and are somewhat close to each other, but in the type of framing and variety of shapes used in the jug is much more than inlay. Historical relics from different periods show this example, an example of which can be seen in the tomb of Shah Ismail that the inlays are mostly done by flower-cutting method, but there is a limitation in the execution of the Jovak technique. And there is no role. It should also be noted that more than 30% of the decorations of this fund are made up of inlay and Jovak. The use of geometric patterns and framing in the construction method has been the similarities of these two techniques. The technique of jovak in the type of framing and its executive forms (use of rectangle, hexagon, hexagonal, etc. in working jovak) is much more varied.... You can see the variety of shapes in them.

Keywords: wooden grave box of Shah Isma'il I Safav , inlay, jovak, construction method, motif.

References:

- Arab, Samira and Gholam Ali, Hatem. 1394. Innovation in the art of inlay work in the Safavid and Qajar periods, the first international conference on innovation and research in art

and humanities, Istanbul, Mobin Cultural Ambassadors Institute.

- Beigi, Hassan. 1363. A Review of Iranian Handicrafts, Tehran, Phoenix.

- Brave Nouri, Niko. 1394. Wood and Iranian Wood Arts, Tehran, Al-Zahra University.

- Davazdah Emami, Mehdi and Kianmehr, Ghobad. 1396. Comparative typology of non-triangular inlay, new period, year9. , consecutive numbers 17 , 19.

- Davazdah Emami, Mehdi, Kianmehr, Ghobad and Bina Motlagh, Saeed. 1394. A Study of the Practical Impact of Shiite Mysticism on Traditional Art A Case Study of the Formation of Square inlay Art from the Eighth Century AH, Sociology of Art and Literature, No 13.16.

- Dekhoda, Ali Akbar. 1377. Dekhoda Dictionary, Second Edition, Volume 3, Tehran, Tehran University Press.

- Ekin, Bernad in collaboration with Abbas and Iman R. Abdolfattah. 2012. Islamic Museums in Kiro, New York, Library.

- Entezari Shoghabadi, Hajar and the nutcracker, Habibollah. 1381. Inlaying workshop, first edition, Tehran, Farid Publications.

- Esfandiari, kooh nour, 1383. Manifestation of geometric patterns in traditional Iranian works, first edition, Mashhad, Noor Hekmat.

- Foroughi, happiness. 1391. Handicrafts and Tourism, Sheikh Baha'i University.

- Ghaffari, Abbas and Salahi, Maryam. 1397. Research on the main origins of the tomb of Sheikh Safi and Shah Ismail I Safavid, Negreh Quarterly, No 46.

- Golmaghanizadeh, Malekeh and Kianmehr, Ghobad and others. 1383. The aesthetic values of woodcarving in Iran during the reign of Shah Abbas, Tahmasb Safavid, Journal of Fine Arts, No 133.20.

- Helen Brand, Robert. 1386. Islamic Architecture, Translator: Ardeshir Ishraqi, Tehran, Rozaneh

- Heil,lady(mary). 1978. Glimpses of life and manners in persia, second edition arno press, new York.

- Hogoogifard, somayeh. 1389. Jovak of reviving forgotten art, Master Thesis, Al-Zahra.

- Iranian Industrial, Haleh. 1391. Design and execution of wooden lights in the interior of the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili based on its wooden works, M.Sc., Iran, Tabriz. Tabriz

- University of Islamic Art, Faculty of Islamic Art.
- Kianmehr, Ghobad. 1386. Handicraft workshop (wood), Tehran, Iran Textbook Publishing Company.
 - Khierollahi, Mozghan. 1388. Sheikh Safi-ud-Din Ardabili's wooden tomb tombs: Recognition of sign, art and content. Master, Iran, Tabriz. Tabriz University of Islamic Art, Faculty of Islamic Art.
 - Mesbahi, Shokoofeh. 1388. A Lost of Safavid Art and Architecture by Sheikh Safi al-Din Ardabili: The Reconstruction of the Door in Aali Qapo and the Restoration of its Decorations, First Edition, Tehran.
 - Moradian Qojeh Baglo, Zeynab. 1395. Design and execution of Quran box jokes, based on the samples in the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili, BS, Iran, Tabriz. Tabriz University of Islamic Art, Faculty of Islamic Art.
 - Moin, Mohammad. 1371. Farhang-e Farsi (Medium, Volume One), Eighth Edition, Tehran, Sepehr.
 - Nouri Nejad, Nazanin. 1397. Documenting the Art of Joking, Bi-Quarterly of Iranian Ecology, Fourth Year, No.
 - Rabiee, Arjang. 1390. Persian art over time, first edition, Shiraz, Navid Shiraz.
 - Rajabi Asl. Definitions of the techniques used in the tomb with emphasis on Jovak Technique. 11:45 , 1395/5/17.
 - Rajabi Musa Asl. 1381. Role and color, first edition, Ardabil, Sheikh Safi al-Din Ardabili.
 - Rozei talab, Gholamreza and Jalali, Nahid. 1382. Inlay Art, edited by Zahra Rahnavard, first edition, Tehran, Samat
 - Safari, Baba. 1353. Ardabil through history, Ardabil, Islamic Azad University
 - Salahi, Maryam. 1394. Design and construction of a wooden table based on the decorations of the wooden tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili and Shah Ismail Safavid, Master, Iran, Tabriz. Tabriz University of Islamic Art, Faculty of Islamic Art.
 - Sohrabi Nasirabadi, Mahin and hogoogifard, Somayeh. 1393. Jokes for the Restoration of Forgotten Art International Conference on Engineering, Art and Environment, Poland.
 - Syed Akhlaqi, Parisa. 1389. Small Encyclopedia of Iranian Handicrafts, Second Edition, Tehran, Ode..Shaghlabadi, Hajar. 1387. The art of inlay making, Tehran, Jamal Honar
 - Shahbari Fard, Maryam. 1394. Introduction to ancient handicrafts of Fars, Shiraz, Navid Shiraz.
 - Tajvidi, Zahra. 1393. Treasure of Khatam designs, first edition, Tehran, Mirdashti Cultural Center.
 - Yousefi, Hassan. 1384. Archeology and art history of Sheikh Safi al-Din Ardabili, Ardabil, Nik Amuz.
 - Yousefi, Hassan, Tavousi, Mahmoud and Queen, Golmaghanizadeh. 2009. Proceedings of the First National Conference on Shiite Arts from the Safavid Era to the Present (with Emphasis on the Position of Ardabil in the Evolution of Shiite Wisdom, Mysticism, Art and Architecture), Ardabil, Ardabil Cultural Heritage Organization, 233.
 - Zumrashidi, Hussein. 1365. Chinese knot in Islamic architecture and handicrafts, first edition, Tehran, University Publishing Center.

مقدمه و بیان مسئله

مزار شاه اسماعیل صفوی بنیان‌گذار دولت ملی - شیعی ایران در بخشی از بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی قرار دارد که در زمان شاه عباس اول با آرایه‌های معماری و تزیینات خاص ساخته شده است. صندوق بسیار زیبایی بر روی قبر ایشان وجود دارد که با تکنیک‌های مختلف هنری مثل: منبت، معرق، خاتم، مشبک، جووک، نقاشی روی چوب و ... مزین گشته است. اما تکنیک خاتم و جووک موجود بر روی این صندوق مورد بحث است. هنرمندان خاتم‌ساز با کنار هم قراردادن چوب‌های رنگی، فلز و استخوان، چندضلعی‌های منظم خلق می‌کنند. خاتم مولد گره است و در اصل خاتم‌رامی توان نوعی شاه‌گره نامید. خاتم‌سازی از برش، پرداخت مواد اولیه و کنار هم چیدن آن‌ها بر اساس یک طرح هندسی به وسیله چسب و بستن آن‌ها با نخ انجام می‌گیرد و در آخر تشکیل قامه خاتم را می‌دهد بعد از قامه‌بندی، برش لایه‌ای از سطح مقطع قامه حاصل شود. اما جووک کاری هنری است تماماً از چوب که تا پایان کار هیچ موادی به آن اضافه نمی‌شود و از اشکال هندسی متنوعی در آن استفاده می‌شود و نسبت به خاتم علاوه بر رویه کار در کلاف اصلی هم به کار می‌رود. این دو تکنیک علاوه بر جنس مواد مورد استفاده از لحاظ تنوع اجرایی، ابعاد و ... متفاوت از هم بوده در حالی که در اکثر مطالعات صورت‌گرفته روی این صندوق قبر هیچ‌گونه اشاره‌ای به این تکنیک نشده است. به همین سبب این پژوهش سعی دارد با توجه به تعاریف و نوع روش کار خاتم و جووک به مطالعه این دو تکنیک بر روی صندوق قبر شاه اسماعیل بپردازد. همچنین در تکنیک جووک تنوع نقوش

و اشکال هندسی منتظم به مراتب بیشتر از خاتم بوده است و این که تکنیک خاتم‌رامی توان زیرمجموعه تکنیک جووک دانست. سؤال اصلی پژوهش، بررسی تفاوت و شباهت‌های نقش‌ها و روش ساخت بین خاتم و جووک در صندوق قبر شاه اسماعیل می‌باشد. این تکنیک‌ها که امروزه جز هنرهای ازیادرفته است نگارندگان سعی در حفظ این رشته هنری ایرانی - اسلامی با هدف شناسایی این تکنیک‌ها و معرفی آن در عصر معاصر می‌باشند که برای رسیدن به آن ابتدا به تجزیه و تحلیل نقوش و سپس به تطبیق آن‌ها با یکدیگر پرداخته شده است. در این مقاله، با مقایسه نقوش خاتم و جووک، به این پرسش پاسخ داده خواهد شد که تا چه اندازه نقوش این دو تکنیک با یکدیگر تفاوت و یا شباهت دارند.

پیشینه

در کتاب روزی طلب و جلالی (۱۳۸۲) با عنوان «هنر خاتم»، در مورد تاریخچه خاتم در جهان، ایران و خاتم‌های سه ضلعی تا چندضلعی (جووک)، نحوه ساخت و انواع مواد و مصالح به کاررفته در آن را مورد بررسی قرار داده‌اند.

نمونه موردی از جووک‌کاری در پایان‌نامه زینب مرادیان در کارشناسی (۱۳۹۵) با عنوان «طراحی و اجرای جووک‌کاری جعبه قرآن بر اساس نمونه‌های موجود در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی» مطالعه تخصصی در زمینه تکنیک جووک بر روی آثار چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی به عمل آمده است. همچنین در پایان‌نامه کارشناسی ارشد هاله صنعتی ایرانی (۱۳۹۱) با عنوان «طراحی و اجرای لایتینگ‌های چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی بر اساس آثار چوبی» چند مورد از جووک‌های به کاررفته بر

تحلیلی بوده و پژوهش از نوع تحقیقات کیفی با رویکردی تطبیقی می‌باشد و جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی از طریق عکاسی از بقعه و مصاحبه می‌باشد. بعد از تهیه تصاویر و طرح خطی به صورت دستی و با استفاده از نرم‌افزار کورل و فتوشاپ ترسیم گردیده و توصیف نقوش و تکنیک‌ها به صورت مکتوب و تصویری ارائه شده است.

صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی

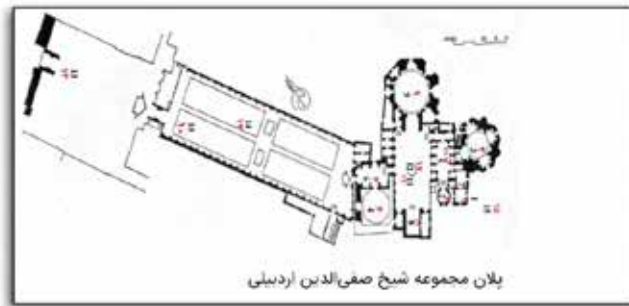
اتاق کوچک و تاریکی که در قسمت چپ شاه‌نشین قندیل خانه قرار گرفته مربوط به مقبره شاه اسماعیل است (شکل ۱). این اتاق در ابعاد ۲۷۰ سانتی‌متر طول و ۲۴۰ سانتی‌متر عرض، می‌باشد (صفری، ۱۳۵۳:۲۳۸) که تزیینات متنوعی را داراست و بام آن را گنبدی تشکیل می‌دهد زیر این گنبد صندوق قبر شاه اسماعیل قرار گرفته است. این صندوق نیز از دو مکعب مستطیل روی هم قرار گرفته تشکیل شده است که ابعاد صندوق پایینی ۲۱۵*۹۸*۴۱ سانتی‌متر و مکعب مستطیل بالایی نیز ۹۹*۸۵*۳۰ سانتی‌متر می‌باشد (تصویر ۱). همچنین در چند منبع مختلف این صندوق را اهدایی از طرف همایون شاه دانسته‌اند ولی نقوش تزیینات به کاررفته بر روی آن با نقوش صندوق قبر شیخ صفی و مجموعه بقعه هماهنگی بیشتری دارد برای همین در مقاله غفاری و صلاحی، (۱۳۹۷:۸۰). این صندوق از اشکال هندسی با گره‌های متفاوت و از جنس عاج و استخوان فیروزه‌ای رنگ پوشیده شده است (مصباحی، ۱۳۸۸:۲۲). در مورد چوب به کاررفته در این صندوق نظرات متفاوتی وجود دارد. مشبک‌های سفید از استخوان شتر و نوع چوب‌های به کاررفته در صندوق چنار، شمشاد و گلابی می‌باشد (کیان‌مهر، ۱۳۸۳:۱۳۳). شیل چوب این صندوق را صندل با تزیینات عاج می‌داند (شیل، ۱۹۷۸:۳۲۷). از نظر لارنس لاکهارت نیز چوب آن از صندل می‌باشد. همچنین گلریز خاتم چوب حاشیه فوقانی صندوق را چوب ساچ می‌داند (خیراللهی، ۱۳۸۸:۷۶). هیلن برند نیز معتقد است که چوب‌های این صندوق از صندل^۲، آبنوس و استخوان سبزرنگ می‌باشد (هیلن برند، ۱۳۸۶:۱۳۰). نگارندگان نیز چوب استفاده شده در کلاف اصلی کار را ساچ دانسته و قسمت تزیینات زه‌کشی از آبنوس استفاده شده است. به دلیل نبودن فضای کافی، همچنین نور مناسب و عدم عکاسی با فلش باعث شده تا به این تصاویر بسنده شود.

روی آثار چوبی بقعه اشاره شده است. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مریم صلاحی (۱۳۹۳) با عنوان «طراحی و ساخت میز عسلی (جلو‌مبلی) با ایده‌یابی از تزیینات دو صندوق قبر شیخ صفی‌الدین و شاه اسماعیل» نوع تکنیک‌های به کاررفته بر روی آثار (صندوق قبر شیخ صفی‌الدین و شاه اسماعیل) و ویژگی‌های منحصر به فرد آن‌ها تحقیقاتی انجام گرفته است. سمیه حقوقی فرد (۱۳۸۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود به عنوان «جووک‌کاری احیای هنر از یادرفته» تعریف و تاریخچه جووک را بیان نموده است. در مقاله مهدی دوازده امامی و قباد کیان‌مهر (۱۳۹۶) «گونه‌شناسی خاتم غیر مثلث» به تنوع خاتم غیر مثلث و انواع آن که تاکنون با خاتم معرفی شده‌اند، در یک دسته‌بندی آن‌ها را از هم تفکیک نموده‌اند. مهدی دوازده امامی، قباد کیان‌مهر و سعید بینای مطلق (۱۳۹۴) «مطالعه تأثیر عملی عرفان شیعی در هنر سنتی مطالعه موردی شکل‌گیری هنر خاتم مربع از قرن هشتم ه.ق» تاریخچه خاتم و چند نمونه از آثار چوبی که با تکنیک خاتم مربع کار شده را بیان کرده‌اند. مقاله نازنین نوری نژاد (۱۳۹۷) «مستند سازی هنر جوک سازی» با هدف مستند سازی به معرفی این هنر و تنها هنرمند آن در شهر شیراز پرداخته است. مقاله عباس غفاری و مریم صلاحی (۱۳۹۷) با عنوان «پژوهشی در خاستگاه اصلی صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول صفوی» درباره خاستگاه و ماهیت اصلی این دو صندوق و همچنین فنون اجرایی آن که ایرانی بوده، پژوهشی انجام داده‌اند. با این تفاوت که در مقاله حاضر به نحوه اجرا و شبیه بودن دو تکنیک جووک و خاتم و مجزا کردن نقوش اجرایی پرداخته شده است.

این پژوهش نگاه دقیق به نوع نقش‌مایه‌ها و همچنین مطالعه بر روی فنون اجرایی می‌باشد که بعضاً در برخی منابع دو تکنیک جووک و خاتم را با عنوان «خاتم» معرفی کرده‌اند. این دوروش کار به خاطر نوع ظرافت در اجرا بر روی این صندوق و همچنین ناشناخته ماندن تکنیک جووک که مطالعات تخصصی بر روی آن، مخصوصاً در نوع نقش‌های اجرایی که بر روی آثار بوده، صورت نگرفته است، و این به عنوان ضرورت پژوهش حاضر بوده که به صورت تخصصی در مورد نقوش، نحوه اجرا و تفاوت‌های اساسی این تکنیک‌ها به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تطبیقی به بحث و پژوهش پرداخته است.

روش تحقیق

روش کلی تحقیق در این پژوهش، به صورت توصیفی-

۱- حرم شاه و همسران و دروازه	۶- حنط سزا و دروازه
۲- گنبد شاه	۱۰- سردر اصلی بقعه
۳- حیض خانه	۱۱- سردر شاه عباسی
۴- حیض خانه جدید	۱۲- حیض خانه امیرلی (ساعت)
۵- رواق دارالخطبات (سیدالشهدا)	۱۳- سردر حاجی‌آقا (موزه)
۶- کوفه قرانگاز	۱۴- حیض خانه بیوس (مدرسه)
۷- سردر شاه اسماعیل	۱۵- شهیدگاه
۸- دروازه جدید	

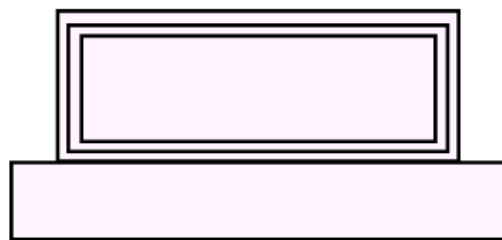
شکل ۱: پلان بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی
Fig 1: The plan of Sheikh Safi Al-Din Ardabili's Tomb

آرشیو نگارندگان) تصویر ۱: بدنه صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی
(The Main Framework of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive: ۱ Pic

تصویر ۲: پایه صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)
(The leg of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive: ۲ Pic

شکل ۲: طرح خطی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)
(Linear design of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive: ۲ Fig

تاریخچه ساخت خاتم و جووک

چون در اکثر موارد بیان شده در مورد تاریخ این تکنیک‌ها با عنوان خاتم بیان گشته برای همین تاریخچه هر دو تکنیک یکی است و تاریخچه اختصاصی برای جووک‌کاری وجود ندارد. آثار چوبی به جا مانده از دوره‌های مختلف نشانگر قدمت و اصالت این رشته می‌باشد که با تکنیک‌هایی مختلفی چون دروگری، منبت، کنده‌کاری، مشبک منبت، نقاشی روی چوب، خاتم‌کاری، جووک‌کاری و ... بوده که در این مقاله خاتم‌کاری و جووک‌کاری مورد بررسی قرار می‌گیرد. در حالت کلی دو نوع خاتم با نام‌های خاتم مثلث و خاتم مربع و تکنیک جووک با اشکال متنوع دیده شده است. درباره مخترع و مبتکر این تکنیک‌ها، بین خاتم‌کاران و هنرمندان نظریات متفاوتی وجود دارد و به درستی معلوم نیست که اول بار خاتم را چه کسی و در کجا بوجود آورده است (سید اخلاقی، ۱۳۸۹). چند نمونه از خاتم‌های اولیه مربوط به سده‌های اول و دوم هجری که بر روی آثاری از کشورهای مختلف مثل: چین، ترکیه، مصر، سوریه و ... دیده شده است (شغل آبادی و مهره کش، ۱۳:۱۳۸۱). تیموریان گورکان قصر رؤیایی خود را به نام دلگشا در سمرقند را با درهای خاتم تزیین می‌کردند. بعدها آرامگاه خود تیمور را در سال ۸۰۷ هجری با همین نوع درها تزیین کردند (فروغی، ۱۵۳:۱۳۹۱). همچنین نمونه‌ای از صندوق خاتم‌کاری شده برای نگهداری قرآن کاری از هنرمندان ترکیه بوده که در قرن دهم هجری به دستور سلطان بایزید ساخته شده است. در تزیین آن از چوب آبنوس، عاج و برنج استفاده شده که این اثر در حال حاضر در موزه آثار ترک و اسلامی، در استانبول نگهداری می‌شود و تاریخ ساخت آن سده هشتم هجری ذکر شده است (روزی‌طلب، ۳۰:۱۳۸۲). جعبه قرآن چوبی دیگر با تزیینات خاتم که با چوب‌های

تصویر ۳: جعبه قرآن چوبی مربوط به زمان «السلطان شعبان» (اکین و همکاران، ۱۴۹:۲۰۱۲)

Fig 3: Wooden Quran Box dating back to "Sultan Sha'aban" times (Ekin et al., 149: 2012)

آبنوس، عاج و قلع مربوط به زمان سلطان شعبان در دوره مملوکیان (۱۳۶۹). در قاهره می‌باشد (تصویر ۳) (اکین و همکاران، ۱۴۹:۲۰۱۲). اما استاد گلریز خاتم پیشینه خاتم‌سازی ایران را به شکل امروزی به قبل از دوره صفوی می‌داند (کوه نور، ۷۳:۱۳۸۳).

همچنین گونه‌ای از خاتم که تاکنون با نام خاتم مربع شناخته شده ساخت آن به مراتب راحت‌تر از خاتم مثلث است ولی متخصصین این هنر بر این عقیده‌اند که خاتم مربع سابقه‌ای دیرینه‌تر از خاتم مثلث دارد (شجاع نوری، ۱۴۴:۱۳۹۴). قبل از اسلام نیز این روش وجود داشته که در آن از چوب یک رنگ استفاده می‌شد و آن را در ابعاد ۴ میلی‌متری برش می‌دادند و در طرح‌های مختلف آن را روی صفحه‌ای چوبی با چسب یا میخ نصب می‌کردند یک نمونه آن منبر مسجد جامع عتیق شیراز است که بیش از هزار سال قدمت دارد که شاید بتوان آن را نمونه‌ای از جووک‌کاری دانست (سهرابی و حقوقی فرد، ۱۳۹۳). در مورد تکنیک جووک نیز که تاکنون کمتر بدان پرداخته شده، شاید یکی از دلایل آن این باشد که آن را به عنوان هنر تزیینی و الحاقی برای سایر هنرهای چوبی مانند معرق، منبت، خاتم و ... به شمار آورده‌اند (شجاع نوری، ۱۳۴:۱۳۹۴). نمونه‌های چوبی که با این تکنیک در کشورهای مختلف وجود دارد و متخصصین این هنر به نوعی هرکدام از کشورها را جز اولین کشورهای پیدایش این هنر (خاتم‌کاری) دانسته‌اند (شغل آبادی و مهره کش، ۱۲:۱۳۸۴). اما با توجه به تعاریف و اشکال به کار رفته در آن‌ها با توجه به توضیحات منابع فرم، نقش و ابعاد سطوح موجود در آثار، نشان‌دهنده تکنیک جووک می‌باشد چون تکنیک خاتم زیرمجموعه تکنیک جووک بوده و قدمت بیشتری از خاتم دارد و به خاطر اشکال هندسی استفاده شده در آن‌ها با نام خاتم معرفی شده‌اند و از آنجایی که در مورد این تکنیک تحقیقات خاصی صورت نگرفته لذا تصاویر کتاب‌ها و آثار تاریخی ریشه و قدمت این تکنیک‌ها را مشخص می‌کند. تکنیک خاتم اغلب با سطوح مثلثی بوده ولی بقیه اشکال هندسی در تکنیک جووک استفاده می‌شود. نمونه آثار تاریخی موجود در موزه‌ها پیشینه و تاریخ هنر جووک را نشان می‌دهد که این تکنیک قبل از خاتم بوده است. تکنیک جووک به خاطر نوع اشکال، فرم‌ها، ابعاد و نوع قامه‌بندی به نوع مراحل ابتدایی از تکنیک خاتم شبیه می‌باشد. در حالی که خاتم از دوره ایلخانی، تیموری شکل گرفته تا اینکه در دوره صفویه به اوج خود رسیده است و تکنیک جووک از زمان

جدول ۱: مراحل مختلف درست کردن خاتم (آرشیونگارانگان)
 Table 1: Different steps of making inlay (Researchers' archive)

			
۱- مثلث‌های آماده	۲- ساب زدن مثلث‌ها	۳- چسب زدن مثلث	۴- بستن پره
			
۵- ساب دادن پره‌ها	۶- شش پیچی	۷- شش آماده	۸- گل بندی
			
۹- ساب داده گل آماده	۱۰- ساخت تو گلو	۱۱- اضافه کردن لایه فلزی	۱۲- ساب دادن تو گلو
			
۱۳- اضافه کردن تو گلو	۱۴- درست کردن لوز	۱۵- لایه گذاری لوز	۱۶- لوز آماده
			
۱۷- اندازه زدن قامه	۱۸- برش قامه	۱۹- بستن سرچسبان شیب دار	۲۰- اووه گذاری قامه
			
۲۱- چسب زدن چوب و قامه	۲۲- بستن قامه	۲۳- پرس کردن قامه	۲۴- ساب دادن قامه
			
۲۵- قامه آماده	۲۶- لایه کردن قامه	۲۷- ورق‌های خاتم	۲۸- انواع خاتم

در جدول فوق تمامی قسمت‌های ساخت خاتم به روش گل بندی از مراحل ابتدایی آن از جمله ساب دادن، بستن پره، آماده کردن شش و... تا آخرین مرحله آن لایه کردن و ورق کردن خاتم آورده شده است. اکثر تصاویر این جدول به غیر از تصویر ۲۸، از کتاب شغل آبادی (۱۳۸۷) تهیه شده است.

نقش مورد نظر رسید و با لایه کردن مقطعی آن، لایه‌های مشابه به دست آورد (کیان مهر، ۱۳۸۶: ۶). مراحل مختلف درست کردن خاتم در جدول ۱ آورده شده است. فرایند ساخت خاتم در جدول آورده شده است.

شیوه درست کردن خاتم به کاررفته در قسمت بدنه صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی

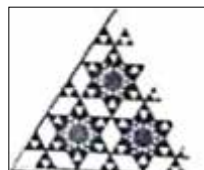
اولین حاشیه از قسمت بدنه که دورتادور صندوق به عرض ۳ سانتی‌متر بوده با گره شش و تکه با تکنیک گره چینی به روش آلت و لقط اجرا شده است (خیراللهی، ۱۳۸۸: ۸۸) (تصویر ۴). درون آلت شش کشیده و شش ضلعی به ترتیب کتیبه و طرح گیاهی روی آن‌ها به صورت کنده‌کاری دیده می‌شود. در قسمت تکه‌ها (تصویر ۵) نیز خاتم شش با مرکزیت شش ضلعی منتظم به رنگ سبز مورد استفاده قرار گرفته است (صلاحی، ۱۳۹۳: ۵۸). در ردیف سوم از جدول ۲ آورده شده است.

پیدایش تاکنون با اشکال متنوع و به صورت الحاقی در کنار سایر هنرها به کاررفته است.

معنای لغوی خاتم، این واژه در لغت‌نامه معین چنین بیان شده است: اشیایی مثل قاب عکس، جای قلم، و مانند آن که بر روی عاج، استخوان، فلز و چوب زینت‌کاری، نقش‌ونگار شده باشد (معین، ۱۳۷۱: ۱۳۸۴) و خاتم‌کاری شغل و عمل خاتم‌کار، خاتم‌بندی (همان، ۱۳۷۱) معنا شده است. در لغت‌نامه دهخدا، نیز به واژه خاتم‌ساز چنین اشاره شده است: آنکه پاره‌های استخوان را در چوب با نقش‌ونگار بنشانند. خاتم‌سازی عمل خاتم‌ساز را گویند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۹۲۶۶). همچنین بیگی در مقاله خود خاتم راهنر آراستن سطح اشیاء به طریقی شبیه موزاییک با مثلث‌های کوچک چوبی، استخوانی یا فلزی با طرح‌های گوناگون است که به صورت اشکال هندسی منتظم‌اند (بیگی، ۱۳۶۳: ۶۵). خاتم ترکیبی است از چندضلعی‌های

تصویر ۴: بخشی از حاشیه اول صندوق قبر شاه اسماعیل گره شش و تکه (آرشیو نگارندگان)

شکل ۳: طرح خطی خاتم به کاررفته در آلت تکه حاشیه اول (آرشیو نگارندگان)

Fig 3: Linear design of inlay used in the motif of the first fringe (Researchers' archive)

تصویر ۵: نمونه خاتم به کاررفته در آلت تکه حاشیه اول (آرشیو نگارندگان)

Pic 5: Sample of inlay used in the motif of the first fringe (Researchers' archive)

حاشیه دوم، از قسمت بدنه صندوق که دورتادور هر ضلع به صورت مستطیل کشیده شده با گره «هشت و چهار لنگه جفت هشت» به روش آلت و لقط زه‌کشی صورت گرفته، آلت‌های به وجود آمده: هشت، هشت کشیده، بازوبندی و دوزنقه می‌باشد. در گره چینی این بخش سرتاسر از خاتم با مرکزیت استخوان سبز شده با زنگار مس شش ضلعی منتظم و مثلث‌های برنجی و سیاه

منتظم با تعداد اضلاع متفاوت که با استفاده از مواد اولیه گوناگون در رنگ‌های مختلف تشکیل می‌شود. خاتم از هنرهای دستی دقیق و پرکار است که تولید و ساخت آن احتیاج به دقت و حوصله زیاد دارد. چندضلعی‌هایی که در خاتم‌سازی به کار می‌آید پنج، شش، هشت یا ده ضلعی است (سید اخلاقی، ۱۳۸۹). چسباندن منشورهای چوبی و غیرچوبی از پهلو، به نحوی که بتوان در رأس آن به

۱- تکه: مثلث‌های بین دو شش را گویند.

تصویر ۶: بخشی از حاشیه دوم صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)
Pic 6: Part of the second fringe of Shah Ismail I's Burial Box) Researchers' archive(

شکل ۴: طرح خطی خاتم حاشیه دوم در زه‌کشی‌ها (آرشیو نگارندگان)
Fig 4: Linear design of inlay used in the second fringe of drainings
) Researchers' archive(

تصویر ۷: بخشی از خاتم حاشیه دوم در زه‌کشی‌ها (آرشیو نگارندگان)
Pic 7: Part of the inlay used in the second fringe of drainings
) Researchers' archive(

در متن بدنه صندوق گره «ده تند»، گره چینی به شکل آلت و لقط کار شده است (تصویر ۱۲). آلت‌های شمسه ده؛ ترنج، شش بندی، پنج (ستاره)، ترقه و دانه بلوط می‌باشد (تصویر ۸). «دور تعدادی از لقطها پوشیده از نوار

(آبنوس) در اطراف شش می‌باشد (صنعتی، ۱۳۹۱: ۳۹) (تصویر ۶). در قسمت تکه‌ها نیز استخوان و آبنوس به شکل پرک استفاده شده است که بایک زه سبزرنگ که احتمالاً چوب رنگ شده باشد در کنار حاشیه خاتم قرار

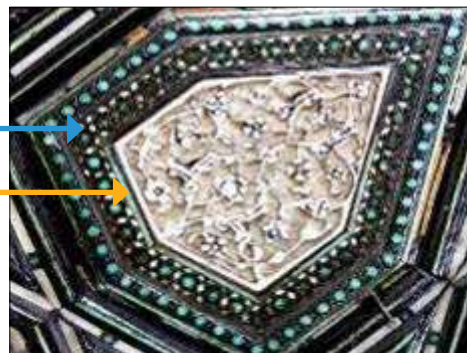
تصویر ۸: بخشی از متن قسمت جلویی صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی (آرشیو نگارندگان)
Pic 8: Part of the text written on the front of Shah Ismail I's Burial Box) Researchers' archive(

شکل ۵: طرح خطی درونی حاشیه خاتم دور آلت‌های متن (آرشیو نگارندگان)
Fig 5: Internal linear design of the inlay fringe around the motifs of the text) Researchers' archive(

شکل ۶: طرح خطی بیرونی حاشیه خاتم دور آلت‌ها متن (آرشیو نگارندگان)
Fig 6: External linear design of the inlay fringe around the motifs of the text) Researchers' archive(

تصویر ۹: دو نوع خاتم دور آلت برگ چناری (آرشیو نگارندگان)
Pic 9: 2 types of inlay around plane tree motif
(Researchers' archive)

خاتم شش می‌باشد که در بعضی لقطها دولایه خاتم و در بعضی یک‌لایه خاتم با طرح متفاوت کار شده است. هر

گرفته است. ردیف ۹ از جدول شماره ۲ به آن اشاره شده است (تصویر ۷).

ترنج، شش بندی، پنج (ستاره)، شش شل و ترقه می باشد. در روی آلت‌ها نیز در قسمت مرکزی متن از خاتم شش استفاده شده که در شمسه دوازده دو ردیف بوده و در وسط آن‌ها از طرح شش و تکه که در شش کوچک از خاتم شش پرو و در شش کشیده از طرح اسلیمی یا ختایی مشبک استخوان قرار گرفته است (تصویر ۱۱).

وجه فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل که این بخش شامل یک حاشیه و یک متن در داخل کادر دیگری قرار گرفته که با تکنیک گره چینی آلت و لقط اجرا شده و نوع گره در این بخش «هشت تند» می باشد که آلات آن شامل

نوار خاتم با یک اووه در بالا و یک اووه در پایین از جنس استخوان یا عاج سفید یا سبزرنگ مشاهده می شود که با لایه‌های بسیار ظریف و نازک فلزی به لقطها اتصال یافته اند. خاتم‌های شش در این بخش معمولاً دارای هسته مرکزی سبزرنگ شش ضلعی منتظم هستند که مثلث‌ها به این هسته اتصال یافته و تشکیل ستاره‌های شش پر را داده اند. مثلث‌ها از سیم‌های برنجی طلایی رنگ و استخوان یا عاج سبزرنگ می باشند.» (صنعتی ایرانی، ۱۳۹۱: ۴۴) (تصویر ۹) خاتم‌های این بخش در ردیف ۵ و ۹ جدول شماره ۲ قرار دارد و روی آلت‌ها نیز در بعضی جاها

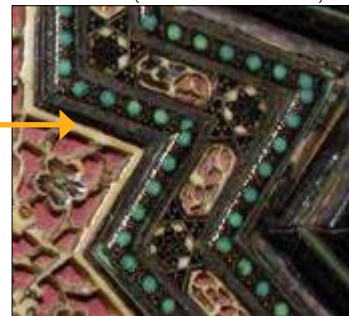
تصویر ۱۰: بخشی از شمسه دوازده قسمت شرقی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Pic 10: Part of Shamsa No. 12 of the eastern side of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

شکل ۷: طرح خطی خاتم‌های شمسه دوازده در قسمت شرقی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Fig 7: Inlay used in Shamsa No. 12 of the eastern side of Shah Ismail I's Burial Box linear design(Researchers' archive)

تصویر ۱۱: خاتم‌های شمسه دوازده در قسمت شرقی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Pic 11: Inlay used in Shamsa No. 12 of the eastern side of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

شمسه هشت تند، شش بندی، پنج (ستاره)، ترقه، و دو سلی می باشد. گره به کار رفته در متن نیز «ده تند» می باشد که آلاتی چون شمسه ده، شش تند، ترنج، پنج (ستاره)، دانه بلوط و ترقه را تشکیل داده است (تصویر ۱۵). روی لقطها با یک ردیف خاتم در کناره‌ها به صورت حاشیه جایگزین شده و مرکز آن‌ها با طرح‌های اسلیمی و گل و برگ‌های ختایی در زمینه لاجوردی نقاشی شده است که اکنون در قسمت‌های مرکزی تعداد کمی از این نقاشی‌ها

یک ردیف و گاهی دو ردیف خاتم قرار گرفته ولی در ضلع پشتی صندوق که به علت فضای کم از دسترس دورمانده و تصاویری از آن جهت تاکنون دیده نشده است که در این ضلع کناره‌ها و روی بعضی آلت‌ها از خاتم شش پر که به شیوه گل بندی اجرا شده، استفاده گردیده است.

گره «هشت و دوازده تند» به شیوه گره چینی آلت و لقط در دو وجه شرقی و غربی صندوق اجرا شده (تصویر ۱۰) و شامل آلاتی چون: شمسه دوازده، شمسه هشت،

تصویر ۱۶: خاتم‌های به‌کاررفته در روی آلت‌های قسمت فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی (آرشیو نگارندگان)

Pic 16: Inlays used on the motifs of upper part of the Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

تصویر ۱۵: بخش فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Pic 15: The upper part of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

تصویر ۱۷: قسمت جلویی پایه صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Pic 17: Front part of the leg of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

تصویر ۱۹: حاشیه خاتم‌کاری شده شمسه ده، در مکعب مستطیل پایینی صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی (آرشیو نگارندگان)

Pic 19: Inlaid fringe of Shamsa No. 10 in the lower rectangular cube of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

تصویر ۱۸: لقط پنج خاتم‌کاری شده، در مکعب مستطیل پایینی صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی (آرشیو نگارندگان)

اسماعیل صفوی

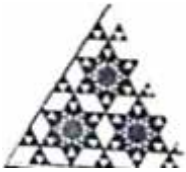

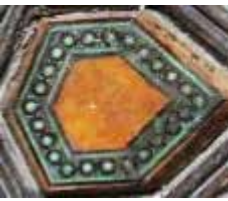

گره «ده تند» دورتادور پایه صندوق با تکنیک گره چینی آلت و لقط اجرا شده است. آلات به‌دست آمده آن: شمسه ده، ترنج، پنج، دانه بلوط، ترقه و شش بندی می‌باشد (تصویر ۱۷). در روی لقطها در حاشیه اطراف، یک زوار باریک قهوه‌ای رنگ که به‌عنوان اووه برای صفحات خاتم

باقی‌مانده است و در بقیه قسمت‌ها فقط به‌صورت لکه‌ای از لاجوردی‌ها دیده می‌شود. همه لقط‌ها در این قسمت پخ خورده‌اند و روی آن‌ها ورق طلا استفاده شده و که آن‌ها را نیز با رنگ قهوه‌ای گل و برگ‌های ختایی قلمگیری شده است (تصویر ۱۶).

خاتم به‌کاررفته در قسمت پایه صندوق قبر شاه

جدول ۲: انواع خاتم‌های موجود بر روی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Table 2: Types of inlays used on Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

ردیف	محل استفاده شده	نام گره	تصویر نمونه جووک	طرح خطی
۱	پایه	ترنج		
۲	پایه	شش یا برگ چناری		
۳	حاشیه اول بدنه صندوق	تکه		
۴	پایه	پنج (ستاره)		
۵	بدنه، پایه و بخش فوقانی	شمسه هشت و حاشیه وسطی دور آلت‌ها و شمسه ده		
۶	بدنه	شش یا برگ چناری		
۷	بدنه	پنج (ستاره)		
۸	بدنه	ترقه		

		حاشیه اول دور آلت‌ها و دور شمسه‌های حاشیه دوم	بدنه و حاشیه دوم از بدنه	۹
		نیم شمسه ده	پایه	۱۰
		شمسه دوازده	بدنه	۱۱
		کناره‌های آلت‌ها	بدنه	۱۲
		قسمت بالایی برگ چناری	بدنه	۱۳

شده که گاهی آن را با نام‌های حکاکی، کنده‌کاری، جازنی و... بیان نموده‌اند (نوری نژاد، ۱۳۹۷: ۱۴۰).

خاتم مربع: اصطلاح خاتم مربع (جووک) شیوه ابتدایی از این هنر در زمان گسترش روابط ایران و چین در سده‌های هفتم و هشتم هجری از چین به ایران منتقل شده است (دوازده امامی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۶). زمینه شطرنجی اکثراً با تکنیک جووک، کار می‌شود که بعضاً آن را با نام خاتم مربع بیان کرده‌اند. همچنین اصطلاحاتی مانند رویه‌کوبی، خاتم لایه‌ای، خاتم مربع تصویری، نوارچینی و ... کلماتی هستند که برای تکنیک جووک به کار می‌گیرند ولی جووک‌کاری؛ تمامی این واژگان را در برمی‌گیرد. این تکنیک هم در حاشیه کار و هم در متن اجرا می‌شود. اصطلاح جویی که در کتاب گنجینه نقوش خاتم نگارشی بر ترسیم نقوش از «زهره تجویدی» آمده که: جویی عبارت است از منشوری که مقطع آن لوزی و اندازه آن به اندازه دو مثلث باشد (تجویدی، ۱۳۹۳: ۲۴) (شکل ۸). نحوه اجرا و قامه‌بندی جووک یا به اصطلاح خاتم مربع در جدول شماره ۳ به ترتیب آورده شده است.

شکل ۸: ترسیم خطی جووک مربع یا جویی (آرشیونگارندگان)

Fig 8: Linear design of square Javaks (Researchers' archive)

می‌باشد کار گذاشته شده است صفحات خاتم نیز در کنار زوار باریکی از استخوان سبز شده قرار گرفته‌اند. به‌طور کلی در تمام انواع خاتم در این صندوق، اووه‌هایی از چوب یا استخوان استفاده شده است و یک لایه نازک فلزی (معمولاً برنج) نیز در کنار اووه قرار داده شده است.

جووک

در لغت‌نامه دهخدا از جوک کردن یا جوکوب کردن به معنای ریزه‌ریزه ساختن چیزی به مقدار جو نام برده شده است (سهرابی و حقوقی فرد، ۱۳۹۳). اولین آثار چوبی با تکنیک جووک مشاهده شده که تدریجاً در دوره‌های بعد و در شکل‌های تکامل یافته تبدیل به معرق و خاتم شده‌اند (شهبازی، ۱۳۹۴: ۵۰). یکی از رشته‌های صنایع دستی تزیینی - کاربردی ایران «جووک‌کاری» می‌باشد که سال‌های متعددی است در آباده تولید می‌شود و آثار به‌جای مانده از دوره‌های تاریخی روی درها، منبرها، صندوق قبرها و ... موبد قدمت این هنر است. از لحاظ اجرا شبیه به خاتم است، احتمالاً قدمت این دو یکی باشد. گاهی از جووک مانند خاتم به عنوان روکش استفاده می‌شود؛ عمدتاً تکنیک جووک تولید آثار حجمی با استفاده از چوب‌های رنگی مثل: گردو، عناب، نارنج، فوفل، توت و... است و گاه با ابزار خراطی شکل داده شود. اغلب نقوش جووک از طرح‌های هندسی ساده تا پیچیده و همچنین نقوش شطرنجی می‌باشد (شهبازی، ۱۳۹۴: ۵۰). تعاریف گوناگونی در مورد جووک ارائه

گره «هشت و چهار لنگه جفت هشت» در حاشیه دوم هر ضلع گره چینی به روش آلت و لقط زه‌کشی صورت گرفته، آلت‌های به وجود آمده: هشت، هشت کشیده، بازبندی و دوزنقه می‌باشد (تصویر ۲۲) که در قسمت دوزنقه از جووک به شکل شش و تکه استفاده شده که مابین جووک‌ها نیز از مشبک‌های استخوانی با طرح ختایی و اسلیمی تزیین شده‌اند. در اجرای جووک‌ها از استخوان، آبنوس، برنج و استخوان سبز شده استفاده

شیوه درست کردن جووک‌های به‌کاررفته در قسمت بدنه صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی

خارجی‌ترین حاشیه (تصویر ۴) از قسمت بدنه که دوزتادور صندوق کشیده شده با گره شش و تکه با تکنیک گره چینی به روش آلت و لقط اجرا شده است. البته گره چینی‌های این بخش با تکنیک جووک و با گره شش و تکه اجرا گشته، طرح خطی آن را در جدول ۴ مشاهده می‌شود (مرادیان، ۱۳۹۵: ۳۴).

جدول ۳: مراحل مختلف درست کردن جووک (آرشیو نگارندگان)
Table 3: Different steps of making Javaks (Researchers' archive)

			
۱- آماده‌سازی چوب	۲- تهیه چوب رنگی	۳- برش لایه	۴- چسب زدن لایه‌ها
			
۵- پرس کردن لایه‌ها	۶- آماده‌سازی قلمه لایه‌ها	۷- ورق کردن لایه‌ها	۸- چیدن ورق‌های آماده شده
			
۹- چسب زدن قلمه جووک	۱۰- پرس کردن قلمه جووک	۱۱- نمونه جووک آماده شده	۱۲- انواع جووک‌ها

مراحل آماده‌سازی (یکسان‌سازی ضخامت چوب‌ها)، برش چوب‌ها، بستن قلمه لایه‌ها، ورق کردن لایه‌ها، چسب کاری، قلمه‌بندی طرح مورد نظر و در نهایت پرس کردن آن‌ها در جدول بالا که از مراحل جووک‌کاری (خاتم مربع) بوده توسط نگارنده تهیه شده است.

تصویر ۴: بخشی از حاشیه اول صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Pic 20: Part of the first fringe of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

شکل ۹: نمونه جووک مربع در زه‌کشی حاشیه اول (آرشیو نگارندگان)
Fig 9: Sample of square Javaks in the draining of the first fringe (Researchers' archive)

تصویر ۲۱: نمونه جووک مربع در زه‌کشی حاشیه اول (آرشیو نگارندگان)
Pic 21: Sample of square Javaks in the draining of the first fringe (Researchers' archive)

تصویر ۲۴: بخشی از متن قسمت جلویی صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی (آرشیو نگارندگان)

Pic 24: Part of the text written on the front side of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

شده است (تصویر ۲۳).

در قسمت متن بدنه صندوق گره «ده تند»، به روش گره چینی آلت و لقط اجرا شده (تصویر ۲۴) که در گره چینی این بخش نیز جووک کاری دیده می‌شود در بین زوارهای سیاه‌رنگ، یک زوار که با جووک مربع و استخوان اجرا شده، وجود دارد که این نوع جووک در سه سمت شمالی، جنوبی و غربی دیده می‌شود. علاوه بر این در کنار آلت‌ها که به صورت پخ خورده وجود دارد که روی آن‌ها نیز از جووک پوشیده شده است که با استخوان و جووک نوع شش ضلعی اجرا شده است استخوان آن به صورت شش کشیده در بین جووک قرار دارد. همچنین در مرکز لقاط به وجود آمده مشبک‌کاری و یا کنده‌کاری

تصویر ۱۱: طرح خطی جووک در کناره آلت‌ها (آرشیو نگارندگان)
Pic 11: Linear design of the Javak on the sides of motifs (Researchers' archive)

شکل ۱۲: طرح خطی جووک در زه‌کشی متن (آرشیو نگارندگان)
Fig 12: Linear design of the Javak in text draining (Researchers' archive)

تصویر ۲۵: دو نوع جووک در زه‌کشی متن و کناره آلت‌ها (آرشیو نگارندگان)
Pic 25: 2 types of Javak in text draining and sides of motifs (Researchers' archive)

تصویر ۱۳: بخشی از گره چینی دوازده قسمت جنوبی (پشتی) صندوق قبر شاه اسماعیل با تکنیک جووک (آرشیو نگارندگان)

Pic 13: Part of the Garih tiles in the 12 southern parts (on the back) of Shah Ismail I's Burial Box with Javak technique (Researchers' archive)

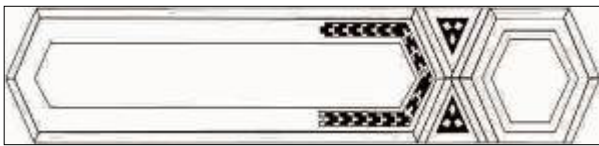
شکل ۱۴: بخشی از گره چینی دوازده قسمت جنوبی (پشتی) صندوق قبر شاه اسماعیل با تکنیک جووک (آرشیو نگارندگان)

Fig 14: Part of the Garih tiles in the 12 southern parts (on the back) of Shah Ismail I's Burial Box with Javak technique (Researchers' archive)

تصویر ۲۶: بخشی از شمسه دوازده قسمت شرقی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Pic 26: Part of the Shamsa on the 12 eastern parts of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

شکل ۱۵: بخشی از جووک کاری‌های قسمت فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Fig 15: Part of Javak works on the upper side of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

شکل ۱۶: طرح خطی حاشیه جووک کاری شده در قسمت فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Fig 16: Linear design of the Javak on the upper side of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

تصویر ۲۸: نمونه‌ای از جووک کاری‌های قسمت فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Pic 28: A sample of Javak works on the upper side of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

تصویر ۲۹: نمای فوقانی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Pic 29: Top view of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

با «گره شش و تکه»، و با گره چینی به روش آلت و لقط و با تزیینات جووک و خاتم اجرا شده است (تصویر ۲۸). آلت‌های شش ضلعی و شش کشیده و تکه می‌باشد که بر روی شش کشیده با دوزنگ سیاه احتمالاً (آبنوس) و سفید (عاج یا استخوان) جووک کاری از نوع زلفک به کاررفته است و در شش ضلعی نیز بر روی آن یک حاشیه از خاتم و مرکز آن با نقاشی پوشیده شده که البته لکه‌های رنگ برجای مانده است و در تکه‌ها نیز جووک به شکل لوز با دوزنگ سیاه و سفید جایگزین شده است (شکل ۱۵). تمامی جووک‌های موجود بر روی صندوق در جدول شماره

تصویر ۳۰: مکعب مستطیل پایینی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)

Pic 30: Lower rectangular cube of Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

بر روی عاج (استخوان) با طرح‌های اسلیمی و یا ختایی انجام گرفته است. در متن تمامی ضلع‌ها از تکنیک جووک درزه‌کشی‌ها و قسمت پخ خورده آلت‌ها استفاده شده است (تصویر ۲۵).

در دو وجه شرقی و غربی صندوق گره «هشت و دوازده تند» به شیوه گره چینی آلت و لقط با تکنیک جووک اجرا شده (تصویر ۲۶) البته در گره چینی‌های قسمت شرقی نوع جووک استفاده شده متفاوت‌تر از بقیه قسمت‌هاست بدین ترتیب که در بین زوارهای سیاه‌رنگ یک زوار سیاه‌رنگ دیگر که درون آن با گره «هشت و چهار لنگه جفت هشت» کار شده که فقط در آلت هشت که درون آن با یک هشت ضلعی از عاج (استخوان) قرار دارد و خود آلت هشت و جفت هشت با یک نوار باریک نقره روی این آلت کشیده شده است (تصویر ۲۷) (رجبی اصل، ۱۳۸۱: ۶۵).

قسمت فوقانی صندوق شامل یک حاشیه و یک متن بوده که گره «هشت تند» با تکنیک گره چینی آلت و لقط با زوارهای رنگی انجام گرفته است. در بین حاشیه خارجی و متن یک ردیف حاشیه باریک تقریباً در حدود ۱۲ سانتی‌متر

۱- زلفک: نوعی طرح حاشیه که با تکنیک جووک اجرا می‌شود و قامه آن با دوزنگ چوب بسته می‌شود.

جدول ۴: انواع جووک کاری‌های موجود بر روی صندوق قبر شاه اسماعیل (آرشیو نگارندگان)
Table 4: Types of Javak works on Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

ردیف	محل استفاده شده	نام گره	تصویر نمونه جووک	طرح خطی
۱	متن ضلع شرقی در بدنه	شمسه هشت		
۲	کتیبه اول بدنه	شش و تکه		
۳	متن ضلع شمالی در بدنه	ده تند		
۴	حاشیه قسمت فوقانی	شش و تکه		
۵	حاشیه دوم در ضلع شرقی و غربی بدنه	شمسه هشت		
۶	حاشیه دوم از بدنه	هشت و چهار لنگه جفت هشت		
۷	متن تمامی ضلع‌ها در بدنه	شش و تکه		

شباهت‌های بین این دو تکنیک در بیشتر موارد به دلیل ظریف بودن خاتم یا جووک باعث شده که به اشتباه یکی خوانده شوند.

نتیجه‌گیری

باتوجه به بررسی‌های صورت‌گرفته در مسیر پژوهش مشاهده می‌شود که صندوق قبر شاه اسماعیل یکی از شاهکارهای هنرهای صناعی چوب عصر صفوی می‌باشد که ۹ تکنیک چوبی (درودگری، گره چینی، معرق، مشبک، مشبک منبت، کنده‌کاری، خاتم، جووک و نقاشی روی چوب) روی آن اجرا شده است. تمامی تکنیک‌های مذکور با دقت و ظرافت بالا و هماهنگی لازم صورت‌گرفته‌اند. اما

۴ آورده شده است.

دورتادور پایه صندوق با گره «ده تند» به روش گره چینی آلت و لقط با زوارهای رنگی اجرا شده است (تصویر ۳). تمامی آلت‌های این قسمت با حاشیه خاتم و درون آلت‌ها نیز با منبت‌کاری پر شده و قسمت پایه صندوق عاری از جووک‌کاری می‌باشد.

تطبيق تکنیک جووک و خاتم بر روی صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی

بر اساس مطالعات صورت‌گرفته در این پژوهش تفاوت‌ها و تشابهات تکنیک خاتم و جووک در صندوق قبر شاه اسماعیل در جدول ۵ و ۶ دسته‌بندی و ارائه شده است

جدول ۵: تفاوت‌ها و شباهت‌های تکنیک خاتم و جووک (آرشیونگارانندگان)

Table 5: Similarities and differences between inlay and Javak (Researchers' archive)

ردیف	موارد بررسی شده	تکنیک خاتم	تکنیک جووک
۱	روش کار	به صورت قامه بندی	به صورت قامه بندی
۲	مواد مورد استفاده	انواع چوب رنگی - فلز - استخوان - عاج	انواع چوب رنگی و استخوان
۳	رنگ	تنوع رنگی زیاد	سه الی چهار رنگ
۴	ابعاد	در اندازه های ریز	در اندازه های ریز و درشت
۵	نوع قامه بندی	به صورت نواری	در اشکال مختلف
۶	اشکال مورد استفاده	اکثراً مثلث متوازی الاضلاع و متوازی الساقین - پنج و شش ضلعی و لوزی	در اشکال مختلف
۷	نوع اجرا	روی کار	روی کار و گاهی به عنوان کلاف اصلی
۸	نوع نقش	محدود	متنوع

جدول ۶: جدول تطبیقی جووک و خاتم صندوق قبر شاه اسماعیل صفوی (آرشیونگارانندگان)

Table 6: Comparative Table of inlay and Javak on Shah Ismail I's Burial Box (Researchers' archive)

ردیف	محل قرارگیری	استفاده شده به عنوان	جووک	خاتم	نقش
۱	متن بدنه صندوق و پایه صندوق	داخل لقط	*	*	
۲	متن بدنه صندوق	حاشیه لقط	*	*	<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="text-align: center;"> <p>خاتم</p> </div> <div style="text-align: center;"> <p>جووک</p> </div> </div>
۳	در قسمت حاشیه بدنه صندوق	کتیبه	*	*	
۴	در قسمت فوقانی	استفاده شده به عنوان گره	*	*	
۵	متن بدنه صندوق	گره چینی (زه کشی)	*	*	

قامه‌بندی‌ها و شیوه ساخت نیز متفاوت از هم هستند نسبت به طرح و نقش خاص که در جووک کاری وجود دارد از قبیل (شمسه کتیبه‌علی) که به همان حالت شمسه قامه اجرا شده اما در خاتم کاری عمدتاً به شکل لوز قامه‌بندی صورت می‌گیرد. مواد و مصالح مورد استفاده در جووک کاری بیشتر از چوب‌های رنگی (دو یا سه نوع رنگ) بوده ولی در خاتم کاری علاوه بر چوب‌های رنگی یا رنگ‌آمیزی شده (برای داشتن تنوع رنگی زیاد) از عاج (استخوان) و فلز نیز استفاده می‌شود. هر دو تکنیک مذکور در همه بخش‌های صندوق اجرا شده به‌غیر از جووک کاری که در پایه وجود ندارد و در اکثر گره‌چینی‌های کار شده روی این صندوق جووک به‌کاررفته است که تاکنون نمونه‌ شبیه و یا نزدیک به آن نیز دیده نشده است. اکثر جووک‌ها بر روی بدنه صندوق کار شده و قسمت پایه عاری از جووک می‌باشد. خاتم‌های استفاده شده بر روی این صندوق، از نوع گل‌بندی بوده که در ابعاد خیلی ریز با دقت زیادی اجرا شده که اوج این شیوه کار در دوره صفوی می‌باشد و نمونه بارز آن صندوق قبر شاه اسماعیل (بدنه و پایه صندوق) بوده است.

در این بین دو تکنیک خاتم و جووک کار شده روی این اثر به لحاظ نقوش هندسی به‌کاررفته در هر دو تکنیک باعث شده که همه قسمت‌هایی که تکنیک جووک دارند با تکنیک خاتم معرفی شوند و این دلیل باعث ناشناخته ماندن جووک‌های به‌کاررفته بر روی این صندوق باشد. همچنین لازم به یادآوری است که بیش از ۳۰ درصد تزیینات این صندوق را خاتم و جووک تشکیل می‌دهد. استفاده از نقوش هندسی و قامه‌بندی در روش ساخت از شباهت‌های این دو تکنیک بوده است. تکنیک جووک در نوع قامه‌بندی و اشکال اجرایی در آن (استفاده از مستطیل، شش ضلعی، شش کشیده و... در جووک کاری) به‌مراتب از تنوع بیشتری برخوردار است اشکالی مثل شمسه با کتیبه علی یا نقش شش و تکه یا هشت و... می‌توان تنوع اشکال را در آن‌ها دید. همچنین اندازه و ابعاد و نیز محل استفاده شده این تکنیک تفاوت کار را نشان می‌دهد. در تکنیک خاتم به دلیل به‌کارگیری مثلث در قامه‌بندی تنوع اشکال زیاد دیده نمی‌شود ولی در جووک کاری نسبت به نقش اشکال در برخی موارد کشیده شده و یا با زوایای مختلف و اشکال مختلف قامه بسته شده‌اند و در نوع

پی‌نوشت:

۱. لارنس لاکهارت: مورخ، محقق و ایران‌شناس بریتانیایی است که در قرن بیستم به مدت سی سال به طور مرتب به ایران رفت و آمد کرد و از آثار او می‌توان به نادرشاه و فروپاشی صفویه را نام برد.
۲. صندل: یکی از درختان خوشبویی که در نپال، هند، استرالیا و... یافت می‌شود، صندل نام دارد که در نجاری و تزیینات کارهای چوبی از آن استفاده می‌شود.
۳. اووه: به لایه‌های چوبی که به منظور حفاظت از خاتم در حاشیه خاتم قرار می‌گیرد، گفته می‌شود.

اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

منابع:

- اسفندیاری، کوه نور. (۱۳۸۳). جلوه‌گری نقوش هندسی در آثار سنتی ایران، چاپ اول، مشهد، نور حکمت.
- اکین، برناد با همکاری عباس و ایمان ر - عبدالفتاح. (۲۰۱۲). موزه‌های اسلامی در کیرو، نیویورک، دارالکتب.
- انتظاری شغل آبادی، هاجرو مهره کش، حبیب‌الله. (۱۳۸۱). کارگاه خاتم‌سازی، چاپ اول، تهران، انتشارات فرید.
- بیگی، حسن. (۱۳۶۳). مروری بر صنایع دستی ایران، تهران، ققنوس.
- تجویدی، زهرا. (۱۳۹۳). گنجینه نقوش خاتم، چاپ اول، تهران، فرهنگسرای میردشتی.
- حقوقی فرد، سمیه. (۱۳۸۹). جوک کاری احیای هنر زیاده‌رفته، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا، دانشکده هنر.
- ربیعی، ارژنگ. (۱۳۹۰). هنر فارس در گذر زمان، چاپ اول، شیراز، نوید شیراز.
- خیراللهی، مژگان. ۱۳۸۸. صندوق قبرهای چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی: شناخت طرح، فن و محتوی. کارشناسی ارشد، ایران، تبریز. دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنر اسلامی.
- دوازده‌امامی، مهدی و کیان‌مهر، قباد. (۱۳۹۶)، گونه‌شناسی تطبیقی خاتم غیر مثلث، دوره جدید، سال ۹، شماره پیاپی ۱۷، ۱۹.
- دوازده‌امامی، مهدی، کیان‌مهر، قباد و بینای مطلق، سعید. (۱۳۹۴). مطالعه تأثیر عملی عرفان شیعی در هنر سنتی مطالعه موردی شکل‌گیری هنر خاتم مربع از قرن هشتم ق، جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، شماره ۱۳، ۱۶، رجبی اصل، ۱۳۹۵، تعاریفی از تکنیک‌های بکاررفته در بقعه با تأکید بر تکنیک جووک. ۱۱:۴۵، ۱۳۹۵/۵/۱۷.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، چاپ دوم، جلد سوم، تهران، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رجبی اصل، موسی. (۱۳۸۱). نقش و رنگ، چاپ اول، اردبیل، شیخ صفی‌الدین اردبیلی.
- روزی‌طلب، غلامرضا و جلالی، ناهید. (۱۳۸۲). هنر خاتم، ویرایش زهرا رهنورد، چاپ اول، تهران، سمت.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۶۵). گره‌چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی، چاپ اول، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- سهرابی نصیرآبادی، مهین و حقوقی فرد، سمیه. (۱۳۹۳). جوک کاری احیای هنر زیاده‌رفته کنفرانس بین‌المللی مهندسی، هنر و محیط‌زیست، لهستان.
- سید اخلاقی، پریسا. (۱۳۸۹). دانشنامه کوچک صنایع دستی ایران، چاپ دوم، تهران، قصیده.
- شغل آبادی، هاجر. (۱۳۸۷). هنر خاتم‌سازی، تهران، جمال هنر.
- شجاع نوری، نیکو. (۱۳۹۴). چوب و هنرهای چوبی ایران، تهران، دانشگاه الزهرا.
- شهبازی فرد، مریم. (۱۳۹۴). آشنایی با صنایع دستی کهن فارس، شیراز، نوید شیراز.
- صفری، بابا. (۱۳۵۳). اردبیل در گذر تاریخ، اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی.
- صلاحی، مریم. ۱۳۹۴. طراحی و ساخت میز چوبی بر اساس تزیینات صندوق قبر چوبی شیخ صفی‌الدین اردبیلی و شاه اسماعیل صفوی، کارشناسی ارشد، ایران، تبریز. دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنر اسلامی.
- صنعتی ایرانی، هاله. ۱۳۹۱. طراحی و اجرای لایتینگ‌های چوبی در فضاهای داخلی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی بر اساس آثار چوبی آن، کارشناسی ارشد، ایران، تبریز. دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنر اسلامی.
- عرب، سمیرا و غلامعلی، حاتم. (۱۳۹۴). نوآوری در هنر خاتم‌کاری دوره صفویه و قاجار، اولین همایش بین‌المللی نوآوری و

- تحقیق در هنر و علوم انسانی، استانبول، مؤسسه سفیران فرهنگی مبین.
- غفاری، عباس و صلاحی، مریم. (۱۳۹۷). پژوهشی در خاستگاه اصلی صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول صفوی، فصلنامه نگره، شماره ۴۶.
- فروغی، شادی. (۱۳۹۱). صنایع دستی و گردشگری، دانشگاه شیخ بهایی.
- کیان مهر، قباد. (۱۳۸۶). کارگاه صنایع دستی (چوب)، تهران، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران. گلمغانی زاده، ملکه و کیان مهر، قباد و دیگران. (۱۳۸۳). ارزش‌های زیبایی‌شناسی منبت‌کاری در ایران در دوران شاه‌عباس طهماسب صفوی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲، ۱۳۳.
- مصباحی، شکوفه. (۱۳۸۸). گمشده‌ای از هنر و معماری صفویه مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی: طرح بازسازی سردر عالی‌قاپو و احیای تزئینات آن، چاپ اول، تهران، رسانه پرداز.
- مرادیان قوجه بگلو، زینب. ۱۳۹۵. طراحی و اجرای جیوک‌کاری جعبه قرآن، بر اساس نمونه‌های موجود در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، کارشناسی، ایران، تبریز. دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنر اسلامی.
- معین، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی (متوسط، جلد اول)، چاپ هشتم، تهران، سپهر.
- نوری نژاد، نازنین. (۱۳۹۷). مستندسازی هنر جیوک‌سازی، دوفصلنامه دانش‌های بوم ایران، سال چهارم، شماره ۷.
- هلین برند، روبرت. (۱۳۸۶). معماری اسلامی، مترجم: اردشیر اشراقی، تهران، روزنه.
- یوسفی، حسن. (۱۳۸۴). باستان‌شناسی و تاریخ هنر شیخ صفی‌الدین اردبیلی، اردبیل، نیک آموز.
- یوسفی، حسن، طاووسی، محمود و ملکه، گلمغانی زاده. (۱۳۸۸). مجموعه مقالات نخستین همایش ملی هنرهای شیعی از عهد صفوی تا به امروز (با تأکید بر جایگاه اردبیل در تحول حکمت، عرفان، هنر و معماری شیعی)، اردبیل، سازمان میراث فرهنگی اردبیل، ۲۳۳.

References:

- Arab, Samira and Gholam Ali, Hatem. 1394. Innovation in the art of inlay work in the Safavid and Qajar periods, the first international conference on innovation and research in art and humanities, Istanbul, Mobin Cultural Ambassadors Institute.
- Beigi, Hassan. 1363. A Review of Iranian Handicrafts, Tehran, Phoenix.
- Brave Nouri, Niko. 1394. Wood and Iranian Wood Arts, Tehran, Al-Zahra University.
- Davazdah Emami, Mehdi and Kianmehr, Ghobad. 1396. Comparative typology of non-triangular inlay, new period, year 9, consecutive numbers 17, 19.
- Davazdah Emami, Mehdi, Kianmehr, Ghobad and Bina Motlagh, Saeed. 1394. A Study of the Practical Impact of Shiite Mysticism on Traditional Art A Case Study of the Formation of Square inlay Art from the Eighth Century AH, Sociology of Art and Literature, No 13.16.
- Dehkhoda, Ali Akbar. 1377. Dehkhoda Dictionary, Second Edition, Volume 3, Tehran, Tehran University Press.
- Ekin, Bernad in collaboration with Abbas and Iman R. Abdolfattah. 2012. Islamic Museums in Kiro, New York, Library.
- Entezari Shoghabadi, Hajar and the nutcracker, Habibollah. 1381. Inlaying workshop, first edition, Tehran, Farid Publications.
- Esfandiari, kooh nour, 1383. Manifestation of geometric patterns in traditional Iranian works, first edition, Mashhad, Noor Hekmat.
- Foroughi, happiness. 1391. Handicrafts and Tourism, Sheikh Baha'i University.
- Ghaffari, Abbas and Salahi, Maryam. 1397. Research on the main origins of the tomb of Sheikh Safi and Shah Ismail I Safavid, Negreh Quarterly, No 46.
- Golmaghanizadeh, Malekeh and Kianmehr, Ghobad and others. 1383. The aesthetic values of woodcarving in Iran during the reign of Shah Abbas, Tahmasb Safavid, Journal of Fine Arts, No 133.20.
- Helen Brand, Robert. 1386. Islamic Architecture, Translator: Ardeshir Ishraqi, Tehran, Rozaneh
- Heil, lady (mary). 1978. Glimpses of life and manners in persia, second edition arno press, new York.

- Hogoogifard, somayeh. 1389. Jovak of reviving forgotten art, Master Thesis, Al-Zahra.
- Iranian Industrial, Haleh. 1391. Design and execution of wooden lights in the interior of the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili based on its wooden works, M.Sc., Iran, Tabriz. Tabriz University of Islamic Art, Faculty of Islamic Art.
- Kianmehr, Ghobad. 1386. Handicraft workshop (wood), Tehran, Iran Textbook Publishing Company.
- Khierollahi, Mozggan. 1388. Sheikh Safi-ud-Din Ardabili's wooden tomb tombs: Recognition of sign, art and content. Master, Iran, Tabriz. Tabriz University of Islamic Art, Faculty of Islamic Art.
- Mesbahi, Shokoofeh. 1388. A Lost of Safavid Art and Architecture by Sheikh Safi al-Din Ardabili: The Reconstruction of the Door in Aali Qapo and the Restoration of its Decorations, First Edition, Tehran.
- Moradian Qojeh Baglo, Zeynab. 1395. Design and execution of Quran box jokes, based on the samples in the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili, BS, Iran, Tabriz. Tabriz University of Islamic Art, Faculty of Islamic Art.
- Moin, Mohammad. 1371. Farhang-e Farsi (Medium, Volume One), Eighth Edition, Tehran, Sepehr.
- Nouri Nejad, Nazanin. 1397. Documenting the Art of Joking, Bi-Quarterly of Iranian Ecology, Fourth Year, No.
- Rabiee, Arjang. 1390. Persian art over time, first edition, Shiraz, Navid Shiraz.
- Rajabi Asl. Definitions of the techniques used in the tomb with emphasis on Jovak Technique. 11:45 , 1395/5/17.
- Rajabi Musa Asl. 1381. Role and color, first edition, Ardabil, Sheikh Safi al-Din Ardabili.
- Rozei talab, Gholamreza and Jalali, Nahid. 1382. Inlay Art, edited by Zahra Rahnavard, first edition, Tehran, Samat
- Safari, Baba. 1353. Ardabil through history, Ardabil, Islamic Azad University
- Salahi, Maryam. 1394. Design and construction of a wooden table based on the decorations of the wooden tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili and Shah Ismail Safavid, Master, Iran, Tabriz. Tabriz University of Islamic Art, Faculty of Islamic Art.
- Sohrabi Nasirabadi, Mahin and hogoogifard, Somayeh. 1393. Jokes for the Restoration of Forgotten Art International Conference on Engineering, Art and Environment, Poland.
- Syed Akhlaqi, Parisa. 1389. Small Encyclopedia of Iranian Handicrafts, Second Edition, Tehran, Ode..
- Shaghlabadi, Hajar. 1387. The art of inlay making, Tehran, Jamal Honar
- Shahbari Fard, Maryam. 1394. Introduction to ancient handicrafts of Fars, Shiraz, Navid Shiraz.
- Tajvidi, Zahra. 1393. Treasure of Khatam designs, first edition, Tehran, Mirdashti Cultural Center.
- Yousefi, Hassan. 1384. Archeology and art history of Sheikh Safi al-Din Ardabili, Ardabil, Nik Amuz.
- Yousefi, Hassan, Tavousi, Mahmoud and Queen, Golmaghanizadeh. 2009. Proceedings of the First National Conference on Shiite Arts from the Safavid Era to the Present (with Emphasis on the Position of Ardabil in the Evolution of Shiite Wisdom, Mysticism, Art and Architecture), Ardabil, Ardabil Cultural Heritage Organization, 233.
- Zumrashidi, Hussein. 1365. Chinese knot in Islamic architecture and handicrafts, first edition, Tehran, University Publishing Center.